

ДАВНЯ І НОВА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 32:008(=161.2):316.347

В.Г. Балущок

ПОЧАТКОВИЙ ЕТАП ФОРМУВАННЯ ЕТНІЧНИХ СТЕРЕОТИПІВ У ПОЛІТИЧНІЙ КУЛЬТУРІ УКРАЇНЦІВ (ВПЛИВИ СТЕПУ)

У статті йдеться про те, що етнічні стереотипи українців, пов'язані з їх політичною культурою, сформувалися під потужним впливом степовиків. Початок цього процесу припадає на часи політогенезу у слов'ян на теренах України та на епоху Київської Русі.

Ключові слова: етнічні стереотипи, політична культура, Великий Кордон, степовики, слов'яни, іранці, тюрки.

Після 1991 року політичне життя України, як не дивно, складається значною мірою на принципово інших засадах, ніж у Росії. Це особливо впадає в око, коли зважати на те, що остання впродовж входження українських земель до її складу (включно з СРСР) прикладала всіх зусиль для насадження в нашій країні своїх політичних традицій. Але річ у тім, що Україна має свої давні етнічні стереотипи, що лягли в основу сучасної політичної культури нашої країни.

Означені стереотипи значною мірою сформувалися під безпосереднім східним, найбільше степовим, впливом, в умовах існування Великого Кордону, важливу ділянку якого в Східній Європі становила Україна аж до кінця XVIII ст.¹ Тому перш ніж перейти до розгляду східних впливів на їх формування, слід коротко зупинитися на історії цієї проблеми. Річ у тім, що тема Великого Кордону, зокрема його степової ділянки, за великим рахунком присутня в українській історіографії здавна. Але фокус, під яким вона розглядала взаємовідносини на цьому Кордоні, має в нас свою специфіку. Дана точка зору веде свій початок іще від російської історіографії XVIII-XIX ст. Василь Татищев, Арист Кунік, Микола Кармазін, Михайло Погодін, Сергій Соловйов, Василь Ключевський зображали відносини на Степовому Кордоні в першу чергу як конфронтаційні, а степовиків вважали виключно (чи майже виключно) варварами-руйнівниками прогресивної землеробської цивілізації, що заважали розвиткові Русі, а пізніше Росії. «Азія не перестає висилати хижі орди, які хочуть жити за рахунок осілого народонаселення; ясно, що в історії останнього одним з головних явищ буде постійна боротьба зі степовими варварами», – так окреслював С. Соловйов на початку своєї відомої праці «Історія Росії з найдавніших часів» відносини землеробського слов'янського населення зі степовиками². Він та В. Ключевський були «батьками» концепції російського аналогу Великого Кордону, щоправда зображали його як ахілесову п'яту Російської

цивілізації, на відміну від американського Кордону, який за Фредериком Джексоном Тернером виступав двигуном цивілізації Американської³.

Українська історіографія кінця XIX – початку XX ст. у цілому поділяла погляди класиків російської історичної науки на характер взаємовідносин осілого слов'янського (включно з українським) населення зі степовиками. Це характерно й для такого видатного її представника як Михайло Грушевський, який теж вважав кочівників досить примітивними народами, що підпадали під культурний вплив осілого населення, у той же час заважаючи розвитку останнього своїми набігами⁴. Порівнюючи степовиків з протоукраїнцями часів Давньої Русі, він, як правило, називає останніх «культурнішим руським елементом»⁵, хоч рівень розвитку культури давньоруського простолюду, звичайно, в цілому не був вищим за культурний рівень рядового кочівницького населення.

Свого часу М. Грушевський багато уваги приділив взаємостосункам українців зі степовиками в площині їх впливу на політичну культуру українського народу. При цьому він оцінював цей вплив переважно негативно оскільки, мовляв, як схарактеризував його погляд на цю проблему О. Пріцак, «відвічна боротьба зі степовими тюрко-татарськими руйніками (...) ослаблювала українські політичні організації»⁶. Сам М. Грушевський так оцінював дану ситуацію: «Боротьба зі степом протягом віків забирає енергію народа, його вищих верств і правителів. Кольонізаційні й економічні хвилювання не давали стверднути ні суспільним, ні політичним відносинам. Маючи небезпечного ворога по цілій полуднево-східній лінії, українські політичні організації не спроможні були удержатися, коли з тилу на лінії північно-західній або північній сформувалися якісь міцні політичні організми. Вони ставали здобиччю сих ліпше захищених, в ліпші обставини поставлених сусідів. А політичний упадок тягнув за собою остаточне розшарпанне і присвоєнне чужеродними суспільними верствами всього, що становило національні засоби»⁷. Як бачимо, М. Грушевський політичну культуру українців та пов'язані з нею етнічні стереотипи розглядає виключно як такі, що виростили так би мовити іманентно з українського середовища і зовсім не залежали від зовнішніх чинників. Саме ж українське етнічне середовище він бачить як таке, що сформувалося без будь-яких степових впливів. У той же час, навіть допустивши руйнівну дію степовиків на політичну сферу життя українців (спочатку протоукраїнців) у давньоруську епоху, слід мати на увазі, що ті ж степовики активно впливали в усіх площинах суспільного життя на український соціум, спричиняючи в ньому різноманітні етнокультурні (в найширшому сенсі) зміни конструктивного характеру. І таких впливів зазнавала також сфера політичної культури, включно зі стереотипами, пов'язаними з нею.

У зв'язку з цим слід зупинитися на особливостях української ділянки Великого Кордону. Адже, як зазначають дослідники типології цивілізаційного порубіжжя, Степовий Кордон, що був в Україні частиною загальноєвропейського Великого Кордону, і однією з ключових характеристик

якого пізніше стала поява козацтва, «увінчав собою низку попередніх Великих Кордонів» між місцевими осілими цивілізаціями та степовиками. За цією рисою Степовий Кордон в Україні «нагадує Північнокитайський, генеза якого губиться в давніх часах»⁸. З причини того, що Степ із кліматично-географічного боку завжди становив собою цілісний регіон, придатний і для рільництва, і для скотарства та мисливсько-рибальських промислів на всій своїй площі, боротьба за контроль над ним велася між осілими й кочовими соціумами принаймні з часу виникнення номадизму як особливого укладу приблизно на початку першого тисячоліття до Різдва Христового (в усякому разі не набагато раніше)⁹. «Але через тривалу й виснажливу конкуренцію представників «плуга» з суперниками-кочівниками, які хвиля за хвилию накочувалися з Азії, освоєння простору потребувало непомірних зусиль і від перших (аби опанувати Поле...), і від других (щоб не випустити осілих з лісу). (...) Власне, в регіоні просто не могло не виникнути Великого Кордону між представниками двох різних господарських систем (і, додамо від себе, двох різних способів життя та етнічностей – В. Б.), які в свою чергу символізували Схід і Захід»¹⁰. При цьому, на відміну від згаданого китайського Кордону, де ментальна упередженість щодо супротивників-«варварів» з другого його боку привела навіть до відгородження від них Великим муром, в Україні такої упередженості не існувало.

Саме тому політична культура українського народу із самого початку включала доволі сильну степовикову складову, що сформувалася в умовах етнічної та етнокультурної взаємодії з номадами. Витоки етнічних стереотипів, які лягли в основу політичної культури українського народу, взагалі сягають початку формування його як етносу, будучи однією зі складових етногенетичного процесу. Останній протікав практично паралельно з процесом політогенезу в середовищі місцевих слов'ян-протоукраїнців. І це не випадково, адже, як свідчать дослідження, етногенез українців, почавшись напередодні утворення Київської Русі, закінчується на завершальному етапі її історії (за нашими спостереженнями час остаточного оформлення українського народу як етносу припадає на період з останньої чверті XIII – до рубежу XIII/XIV ст.)¹¹.

Простежуючи формування етнічних стереотипів українського народу у площині впливу на цей процес степовиків, слід мати на увазі спочатку іранців (скіфо-сарматів), а потім їхніх численних тюркських наступників. При цьому не слід забувати, що до складу протоукраїнської, а пізніше й власне української спільноти вливалися як окремі представники степових угруповань, так і цілі їх підрозділи зі своїми ватажками, військовими дружинами та залежним населенням різних рангів.

Взаємодія слов'ян з іранцями на теренах України має витоки ще, судячи з усього, в скіфських часах, коли, починаючи з VII ст. до н. е., відбувалася тривала скіфська експансія зі степової зони у лісостепову. Тоді в українському лісостепу розселилася велика кількість скіфів-номадів, що прибували з півдня¹². До цього слід додати, що невідомо, чи не проживало

в лісостеповій зоні іраномовне населення ще до міграції сюди цих скіфів. У всякому разі ймовірність цього дуже велика. Російський лінгвіст О. Трубаčov визначає на мовному матеріалі, що слов'яно-іранський стосунки на теренах України почалися близько середини першого тисячоліття до Р. Х.¹³. У сарматську епоху в різних районах лісостепової зони України також широко розселяються сармати і, частково, пізні скіфи¹⁴. До наведених фактів слід додати, що археологами виявлені численні випадки наявності зарубинецьких речей у сарматських похованнях, а також на поселеннях пізніх скіфів у пониззі Дніпра і в Криму. Але головне, що на зарубинецьких пам'ятках, залишених на Середній Наддніпрянщині слов'янами, також досить часто зустрічаються сарматські речі. Дослідники роблять закономірний висновок про змішаний характер як пізньоскіфських та сарматських громад, так і зарубинецьких, і навіть про змішаний характер родин, до складу яких входили й скіфо-сармати, і слов'яни¹⁵. Вони твердять, що така ситуація свідчить про нормалізацію відносин та мирні стосунки, які встановилися між сарматами й слов'янами на початку нової ери після військових конфліктів між ними, що мали місце в середині – другій половині I ст. до н. е.¹⁶

Проживання значної частини іранського населення не тільки в степовій зоні, а й у лісостепу України засвідчує величезний масив топонімів іранського походження. Зокрема, це іранська гідронімія, виділена В. Топоровим, О. Трубаčovим, О. Стрижаком та К. Тищенко, що локалізується переважно північніше від степової зони (де її витіснили пізніші за часом тюркські гідроніми)¹⁷. Безпосередньо про етнічну взаємодію слов'янських предків українців з іранцями в далекому минулому свідчать, як вважає К. Тищенко, іранські етнофорні топооснови. При цьому слід підкреслити, що вони вказують не просто на етнічні угруповання степових іранців, а на їх етнополітичні утворення: саків-скіфів (Сахни, Сахнівка, Сокаль, Соколець), аланів (Поляна, Полянівка, Оленівка), ясів (Кічкас, Яструбна, Яцьки) і татів (Дацьки)¹⁸.

Археологічні пам'ятки часів розселення слов'янських предків українців по теренах майбутньої України в першому тисячолітті до Р. Х. свідчать про їх взаємодію зі степовиками. Наприклад, ряд пізньозарубинецьких пам'яток I-II ст., залишених слов'янами, фіксуються далеко на південь від їх основного ареалу (що знаходився в лісовій зоні), а саме у лісостепових районах і навіть на межі зі степом, безпосередньо поряд із пам'ятками сарматів: на середній течії Південного Бугу, на Тясмині, Орелі та Сіверському Дінці¹⁹. А це передбачало різного роду взаємодію слов'ян з пануючими в цих районах степовиками, в тому числі не лише в етнічному, а і в політичному плані.

Для V-VI ст. у Північному Надчорномор'ї археологічно засвідчені активні процеси асиміляції місцевого іранського населення, з одного боку тюрками – що складала основу Гунського союзу, а з другого – слов'янами. А лісостепова зона в V ст. стає теренами контактів між слов'янами, які просунулися сюди з півночі України, та кочівниками, що входили до

гунського політичного об'єднання (як тюрками, так і підкореними ними сарматами)²⁰. Гуно-болгарські поховання виявлені археологами навіть на землях, де переважали слов'яни – у верхів'ях Ворскли поблизу с. Рябівка Сумської області²¹.

Уже взаємини слов'ян на теренах України з гунами, судячи з усього, значно вплинули на процес політогенезу в їх середовищі. Зокрема, розгром гунами в останній третині IV ст. причорноморських готів, які панували на території України у II-IV ст., слов'яни повернули на свою користь. Скориставшись ним, слов'яни, що вступили з гунами в союз, витіснили разом з ними готів за Дунай. Саме підтримка степовиків, яку отримали тоді слов'яни, забезпечила їм перемогу в боротьбі за звільнення від готського панування, а потім розселення на Волині, Поділлі, Середній Наддніпрянщині та інших землях, зайнятих раніше готами²². Археологи Д. Козак та О. Сухобоков вважають, що в ході цієї, підтримуваної гунами, боротьби слов'ян з готами склалося відоме в історії слов'янства на українських теренах військово-політичне утворення дулібів²³.

Наслідком етнополітичної взаємодії слов'ян зі степовиками на землях України означеного часу стало також формування Антського племінного союзу, археологічним еквівалентом якого більшість археологів вважають пеньківську культуру²⁴. Разом з тим, на думку археолога О. Приходнюка, яку також підтримує сходознавець і етнолог О. Бубенок, до об'єднання антів входила людність, що створила не лише пеньківські, але і празько-корчацькі й навіть колочинські старожитності, тобто фактично більшість слов'ян на теренах України²⁵. Ця точка зору має під собою вагомі підстави та обґрунтування, оскільки археологічна культура, як правило, не збігається з етносом²⁶.

Якраз анти, судячи з наявних фактів, при своєму формуванні ввібрали в себе значні маси іранців (у першу чергу, звичайно, тих, що тією чи іншою мірою зазнали седентаризації – перейшли до осілого чи принаймні напівосілого способу життя). Тобто слов'янський суперстарат, розселяючись у південному напрямку, асимілював цих степовиків, які склали субстрат антського угруповання. У цьому зв'язку нагадаємо слова російського сходознавця А. Новосельцева, що анти V-VI ст. – становили собою «складний конгломерат слов'яно-іранського населення», в якому слов'янський елемент панував політично і зростає етнічно, асимілюючи скіфо-сарматів лісостепу сучасної України²⁷. Часто це були такі великі територіальні підрозділи степовиків, що мали фактично цілісні соціально-політичні структури (хоча й локального рівня), верхівку яких складали степові аристократи (іноді найвищого рангу), дещо нижчу від них сходинку займала організована у військові дружини найближча знать, а всі вони були оточені численним залежним населенням. На користь того, що у склад слов'ян-протоукраїнців ще на стадії існування Антського союзу ввійшли також сарматські зверхники свідчить відомий пантеон Володимир киеворуських часів, більшість божеств якого (окрім Перуна) були іранськими за походженням чи сформувалися під іранським впливом. Річ

у тім, що він, як доводять останні дослідження, був пантеоном саме південноруським, оскільки князь Володимир, що прибув до Києва з далекого Новгороду, мусив підлаштовуватися до традицій і уподобань місцевого населення²⁸. І в той же час це був, очевидно, пантеон саме соціальної верхівки (значною мірою іранської за походженням), а не простолюду²⁹.

До антських часів слід віднести перелом на користь слов'ян у етнополітичній ситуації на території України. І пов'язано це було знову ж з етнополітичною взаємодією слов'ян-протоукраїнців із номадами. Річ утім, що слов'янське розселення по українських теренах, яке відбувалося після витіснення готів за Дунай, зводилося не до тотального винищення чи витіснення іноетнічного населення, а переважно до його асиміляції. А цього іноетнічного населення тоді тут було, судячи з усього, більше, ніж слов'ян. На заході й південному заході України продовжували проживати фракійці³⁰, в лісостепових районах та частково на Поліссі залишилися рештки готів та, можливо, й інших германських груп³¹. Крім того, поміж слов'янами, очевидно черезсмужно, мешкали залишки кельтів, які, судячи з останніх даних, якщо й не повністю панували над слов'янськими племенами перед приходом готів (у зарубинецьку епоху), то в усякому разі тримали їх під своїм впливом, як це взагалі характерно для європейських племен перед тим як римські завоювання покладали край кельтській експансії³². На українських землях могли перебувати якісь іллірійські групи³³. Степовий південь і значною мірою лісостепову смугу України заселяли іранці, яких було найбільше, оскільки далеко не всі вони були захоплені рухом гунів і готів на захід (у першу чергу в цей рух були втягнуті легкі на підйом кочівники, та й то, мабуть, не всі; осіле ж та напівосіле іранське населення, очевидно, в більшості, залишилося на місцях попереднього мешкання). Проживали в безпосередньому сусідстві зі слов'янами й тюрко-болгари. І більшість цих етнічних спільнот, за винятком тих, які мешкали в віддалених степових районах (де кочували гуно-болгари, частково алани й, можливо, якась частина нетюркизованих угрів), були асимільовані слов'янами.

Як і чому так сталося, адже слов'яни спочатку аж ніяк не становили більшості серед них? К. Тищенко, звертаючи увагу на етимологію етноніма «анти», висловив дуже ймовірне припущення, що цьому сприяло становище антив як федератів гунів. Адже одним з найвірогідніших пояснень назви «анти» є «союзники»³⁴. І слов'янська мова та, відповідно, етнічність перемогли в цій взаємодії «саме завдяки передачі частини владних функцій осілим слов'янам-антам (тюркс. «союзник») «на місцях» – здавалося б всупереч монгольській³⁵ мові сильніших зверхників-гунів і кельтото-сарматським конкурентам. (...) З'явилося «соціальне замовлення», «офіційна сфера вжитку» для слов'янських говірок»³⁶. Тобто слов'яни перемогли мовно та етнічно тому, що гуно-болгарські сюзерени антив передали частину своїх владних повноважень над населенням тодішньої України слов'янським вождям. Без сумніву, входження протоукраїнців-антив України до складу гуно-болгарського політичного утворення, як і

політична взаємодія слов'ян з іранцями в попередні часи, вплинули на формування політичної традиції та пов'язаних з нею стереотипів у наших слов'янських предків.

Не можна обминути і вплив на слов'янських предків українців аварів, під владою яких у VII-VIII ст. опинилося багато племен Центрально-Східної Європи, в тому числі на теренах України. Омелян Прицак вважає, що слов'яни, які служили в аварському війську, а потім поверталися в свої краї, приносили з собою й певний досвід, пов'язаний з військово-політичною сферою, будучи, таким чином, передавачами аварського впливу на все місцеве слов'янське суспільство³⁷.

І все ж більш активна взаємодія у слов'ян на теренах України мала місце з тюрко-болгарами, як спадкоємцями й нащадками гунів, з якими у слов'янських предків українців, як ми знаємо, існували союзницькі відносини. На думку О. Приходнюка та інших дослідників, анти продовжували залишатися їхніми федератами й далі, про що свідчить розташування на кордоні степу та лісостепу, поблизу від поселень носіїв слов'янської пенківської культури, особливо багатих поховальних комплексів, що належали зверхникам кочівників (Мала Перещепина, Макухівка, Нові Санжари). Археолог А. Скиба на основі поширення в Східній Європі притаманних кочівницькій культурі VI-VII ст. артефактів (так званих геральдичних поясних наборів – воїнських відзнак, що походять з Азії та ін.) теж припускає «включення придніпровських слов'ян до сфери впливу ранньоболгарського об'єднання й виникнення між ними тісних військово-політичних стосунків»³⁸.

Тюрко-болгари, що розселилися серед слов'ян Лівобережжя після завоювання хозарами у другій половині VII ст. племен Великої Болгарії (які залишилися в Приазов'ї), стояли на вищому від слов'ян рівні суспільно-політичного розвитку. Тому, на думку О. Сухобокова, вони «стали своєрідним консолідуючим елементом у слов'янському середовищі Лівобережної України, створивши... союз племен, відомий у письмових джерелах як «Сѣверъ»», тобто сіверяни³⁹. До аналогічного висновку стосовно етнічної взаємодії сіверян з тюрками в ті часи прийшли й інші дослідники⁴⁰.

На Лівобережжі взаємодія слов'ян зі степовиками – аланами, тюрко-болгарами та уграми відбувалася не лише в місцях розселення сіверян, але й на поселеннях салтівської культури, створених представниками цих етнічних груп. Там, а саме на салтівських поселеннях Подоння (включно з басейном Сіверського Дінця), судячи зі знахідок, мешкало чимало слов'ян, про що свідчать властиві їм кремації та посуд⁴¹. А на розташованих поблизу степу правобережних пам'яток типу Луки-Райковецької VIII-X ст. зустрічається салтівський посуд, що теж засвідчує тісні контакти слов'ян зі степовиками⁴².

Доволі інтенсивна етнополітична взаємодія слов'ян зі степовиками у VII-X ст. відбувалася в пониззі Дунаю й Дністра, які тоді перебували під контролем Дунайської Болгарії, як відомо, створеної на Балканах очоленою Аспарухом переселенцями з Приазов'я оногурами (оногундурами)⁴³.

Назви ряду об'єднаних у племінні союзи відомих з літопису слов'янських співплеменностей, які мешкали на теренах України напередодні та на час утворення Київської Русі, також свідчать про те, що в їхньому утворенні взяли участь іранці і тюрки. Це, зокрема, сіверяни, про іранський та тюркський компонент яких йшлося вище, а також тиверці й хорвати, етноніми яких, на думку лінгвістів, мали тюркське (перший) і іранське (другий) походження, а назву полян К. Тищенко теж пов'язує з аланами⁴⁴.

У подальшому значний вплив в етнополітичному плані, на слов'ян-протоукраїнців справляли хозари, держава яких у VII ст. стала головною політичною силою в Східній Європі. Хозарія була західним уламком центральноазійського Тюркського каганату, влада якого в часи його могутності сягала Північного Надчорномор'я. За літописом, хозарам на початку давньоруської історії платили данину сіверяни та поляни, що мешкали на українських теренах⁴⁵. Східнокримсько-таманські території Хозарського каганату, де згодом утворилося давньоруське Тмутороканське князівство, виступили спадкоємцем Боспору, з його давніми елліністичними традиціями. Адже, як показують дослідження останнього часу, Боспор аж ніяк не був тотально знищений варварськими племенами, включно з гунами, у першій половині першого тисячоліття н. е., як вважалося раніше⁴⁶. Тому через посередництво Хозарії соціально-політична традиція Причорноморської цивілізації передалася слов'янській середньонадніпрянській Русі⁴⁷. А елліністичні впливи Боспору теж включали східну, і до того ж степову, складову. Наприклад, відомі «знаки Рюриковичів» («тризуб», «двозуб»), які, як вважається, були запозичені на Русь із Боспору, своєю генезою пов'язані не просто з цією державою, а й із сарматами. І це не випадково, адже сарматський вплив з-поміж античних держав Північного Надчорномор'я найсильнішим був саме в Боспорі, де сармати ввійшли до складу правлячої династії, а також відчутно впливали на економіку, суспільне життя, військову справу, побутову культуру тощо⁴⁸. Саме такі знаки, як ті, на основі яких постав «тризуб», та подібні їм були поширені в символіці правителів багатьох держав прикордонного південносхідноєвропейсько-західноазійського регіону. І походять вони, на думку дослідників, від тамтєвих та ідеографічних знаків іранських кочових народів євразійських степів⁴⁹.

Разом з тим і державно-політичний вплив самої Хозарії на Південну Русь був доволі сильним. Це засвідчується вже тюркським імператорським титулом київського володаря – «хакан» («каган»)⁵⁰. І недарма Києворуську державу на початку її історії медієвіст Л. Войтович називає «Дніпровським Київським каганатом»⁵¹.

Взагалі ж, Руська Земля у вузькому значенні, першоосередок давньоруської держави на теренах України, – Київське, Чернігівське і Переяславське князівства – не випадково збігається з територією, з якої (за літописом) брали данину хозари⁵². Вплив хозар на слов'ян на теренах України в політичній та інших сферах дослідники визнають безсумнівним. Навіть

припускають запозичення київськими князями від хозар політичної системи дуумвірату⁵³. Терени хозарського впливу за топонімічними даними охоплюють в основному саме Україну, дещо менше області радимичів та в'ятичів у Росії і зовсім мало білорусько-польські землі. При цьому, за даними К. Тищенко, якраз на територію України припадає найбільше топонімів (40), утворених від основи *Козар*- (для порівняння: в Польщі 8 і на землі в'ятичів 17)⁵⁴. За Тищенком, десь у районі, де сьогодні сходяться кордони Вінницької, Хмельницької та Житомирської областей (у давньоруські часи там існувала Болохівська земля), проходила межа «владних потуг» Аварського й Хозарського каганатів (це засвідчують дані топонімії)⁵⁵. Разом з тим, на думку сходознавців, що виходили з даних східних джерел (твори ал-Масуді, Захарії Казвіні, Ібн-ал-Кяльбі), під хозарською зверхністю напередодні та на час утворення Київської Русі перебували всі слов'янські співплемінності на теренах України. Зокрема, А. Ковалівський вказує, що «східні автори довго вважали, що межі Хазарії простягаються до Карпатів»⁵⁶. А. Новосельцев також зазначає, що в період розквіту Хазарії (70-ті роки VII – VIII ст.) її влада на заході поширювалася до Дунаю.⁵⁷ Взагалі ж, Київську Русь епохи Святослава–Володимира можна розглядати як спадкоємницю хозарської держави⁵⁸.

У подальшому постійні контакти південноруське населення, включно з місцевою знаттю і князями, підтримувало з печенігами, чорними клобуками, половцями (кипчаками). Печеніги у 80-х роках IX ст. й пізніше були союзниками «русів» у боротьбі проти угрів, які тоді займали південноукраїнські степи, та їх сюзерена – Хазарії⁵⁹. Печеніги згадуються «Повістю временних літ» під 944 роком як союзники київського князя Ігоря в його поході на Візантію⁶⁰. Печенізьку кінноту, разом з угорською, мав у своєму війську й Святослав Ігорович під час походу в Болгарію 970 року⁶¹. Традиційними союзниками були ці степовики також для Святополка Ярополковича прозваного Окаянним⁶².

Чорні клобуки (торки, печеніги після падіння їхньої могутності, берендеї (баяндур), турпей та інші), ставши федератами південноруських князів, найперше київських, були включені в політичну систему Південної Русі⁶³. З половецькими зверхниками південноруські князі після початкового періоду конфронтації (в другій половині XI – першій половині XII ст.) теж установили стабільні стосунки. В літописах навіть з'явився усталений термін «не дикі» половці, яким позначали постійних кипчацьких союзників Русі, що брали участь у князівських «снємах» (з'їздах). «Не дикі» половці склали особливе угруповання на нижній і частково середній Наддніпрянщині⁶⁴.

Тож, очевидно, не випадково ще класик української етнології та історії М. Костомаров виводив особливості політичного устрою Південної Русі від того впливу, який справили на неї степові «інородці тюркського племені – Чорні Клобуки, Торки, Берендеї» (і, додамо від себе, інші степовики – В. Б.), а це значною мірою й привело до поширення тут властивого Південній Русі вічового устрою та ідеї князя як третейського судді,

підконтрольного вічу⁶⁵. Для порівняння наведемо висновок дослідників кочових етнічних спільнот стосовно їхньої політичної системи. Її основні риси також зводяться до того, що «традиційна влада в кочівницькому суспільстві мала консенсуальний характер і в більшості трималася на особистому авторитеті її носія»⁶⁶.

Як бачимо, паралельно з відзначеним М. Грушевським ослабленням української політичної традиції (що виникла у давньоруські часи), етнічні стереотипи, пов'язані з політичною культурою, які формувалися в українців під впливом тих же степовиків, поступово готували умови для виникнення нового типу державності. Мається на увазі державність, витворена дещо пізніше типово прикордонно-степовим соціумом – українським козацтвом, яке, на відміну від козаків Росії, завжди становило хоч і окрему, але все ж верству українського народу.

Примітки

1. Про теорію Великого Кордону див.: Леп'яво С. Великий Кордон і доля європейської цивілізації в концепції Вальтера Прескотта Веба: Walter Prescott Webb. The Great Frontier. – Austin: University of Texas Press, 1964 // Український гуманітарний огляд. – К., 2005. – Вип. 11. – С. 46-65; застосування цієї ж теорії до України див.: Дашкевич Я. Україна на межі між Сходом і Заходом (XIV–XVIII ст.) // Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка. – Львів, 1991. – Т. CCXXII; Його ж. Великий кордон України за картами Боплана (політичні та конфесійні відносини) // Історичне картознавство України. Збірник наукових праць. – Львів; К.; Нью-Йорк, 2004.
2. Соловьев С. М. История России с древнейших времен. – Т. I. Гл. I. – [Електорний ресурс] Режим доступу: <http://www.magister.msk.ru>.
3. Брехуненко В. Козаки на Степовому Кордоні Європи: Типологія козацьких спільнот XVI– першої половини XVII ст./ В. Брехуненко. – К., 2011. – С. 22.
4. Портнов А. В. Русь і Степ у дослідженнях Володимира Пархоменка / А.В. Портнов // Східний світ. – 2000. – № 2. – С. 85.
5. Грушевський М. Історія України-Руси / М. Грушевський. – К., 1992. – Т. II. – С. 538 та ін.
6. Прицак О. Історіософія Михайла Грушевського / О. Прицак // Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1990. – Т. I. – С. LVI.
7. Грушевський М. Історія України-Руси. – 1991. – Т. I. – С. 15.
8. Брехуненко В. Козаки на Степовому Кордоні Європи. – С. 27.
9. Про час виникнення номадизму як особливого укладу див.: Марков Г. Е. Кочевники Азії: Структура хозяйства и общественной организации / Г.Е. Марков. – М., 1976. – С. 8-30 і наст.; Пучков П. В. Чи існували вершництво і кіннота за кам'яної, мідної та бронзової доби? / П.В. Пучков, О.П. Журавлев // Археологія. – 2000. – № 2. – С. 110 та ін.
10. Брехуненко В. Козаки на Степовому Кордоні Європи. – С. 24-25.
11. Балашок В. Українська етнічна спільнота: етногенез, історія, етнонімія / В. Балашок. – Біла Церква, 2008. – С. 165-175, 197-200; Його ж. «Давньоруська народність»: що насправді ховається за терміном? // Actes testantibus. Ювілейний

- збірник на пошану Леонтія Войтовича (Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Зб. наукових праць. Вип. 20). – Львів, 2011. – С. 81-83.
12. Бессонова С. С. Український Лісостеп скіфського часу. Історико-географічна ситуація / С.С. Бессонова // Археологія. – 1999. – № 1.
 13. Трубачев О. Н. Этногенез и культура древнейших славян. Лингвистические исследования / О.Н.Трубачев. – М., 1991. – С. 46 та ін.
 14. Про іранський субстрат детально див.: Балушок В. Українська етнічна спільнота. – С. 48-86.
 15. Кравченко О. В. Сарматське поховання з хутора Хмільна / О.В. Кравченко, Є.В. Синиця // Проблеми археології Середнього Подніпров'я. До 15-річчя заснування Фастівського державного краєзнавчого музею. – К.; Фастів, 2005. – С. 270-281. Там само. – С. 281.
 17. Тищенко К. Етномовна історія прадавньої України / К.Тищенко. – К., 2008. – С. 78-80.
 18. Там само. – С. 81-82 та ін.
 19. Терпиловський Р. В. Про культурно-історичну ситуацію першої половини і середини I тис. н. е. / Р.В. Терпиловський // Археологічний літопис Лівобережної України. – 1998. – № 1-2. – С. 44-45, 48.
 20. Там само. – С. 49.
 21. Сухобоков О. До витоків історії ранніх контактів тюркського та слов'янського етносів на Лівобережній Україні / О.Сухобоков // Східний світ. – 2003. – № 1. – С. 86.
 22. Там само. – С. 85; Козак Д. Н. Культурно-історична інтерпретація скарбів Волині рубежу IV–V ст. / Д.Н.Козак // Археологія. – 1995. – № 4. – С. 56, 62.
 23. Козак Д. Н. Культурно-історична інтерпретація скарбів Волині. – С. 62; Сухобоков О. До витоків історії ранніх контактів тюркського та слов'янського етносів на Лівобережній Україні. – С. 85.
 24. Баран В. Д. Давні слов'яни / В.Д.Баран. – К., 1998. – С. 33-55; Godlowski K., Kozlowski J. K. Histopia starozytna ziem polskich. – Warszawa, 1985. – S. 184; Сухобоков О. До витоків історії ранніх контактів тюркського та слов'янського етносів. – С. 85.
 25. Приходнюк О. М. Степове населення України та східні слов'яни (друга половина I тис. н. е.) / О.М.Приходнюк. – К.; Чернівці, 2001. – С. 50 та ін.
 26. Про співвідношення археологічної культури та етносу див.: Арутюнов С. А. Проблема археологических критериев этнической специфики / С.А.Арутюнов, А.М.Хазанов // Советская этнография. – 1979. – № 6; Ковалевская В. Б. Кавказ и аланы. Века и народы / В.Б.Ковалевская. – М., 1984. – С. 30; Springer M. Zu den begrifflichen Grundlagen der Germanenforschung // Abhandlungen und Berichte des Staatlichen Museums für Volkerkunde Dresden. – Berlin, 1990. – S. 175.
 27. Новосельцев А. П. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа. – С. 31. – [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://www.tuad.nsk.ru/~history>.
 28. Васильев М. А. Язычество восточных славян накануне крещения Руси: Религиозно-мифологическое взаимодействие с иранским миром. Языческая реформа князя Владимира / М.А. Васильев. – М., 1999. – С. 201-248.

29. Про сумніви стосовно того, що пантеон Володимира вшановувався простолюдом, див.: Толстой Н. И. Язычество древних славян // Толстой Н. И. Очерки славянского язычества. – М., 2003. – С. 11.
30. Етнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. н. э. – К., 1985. – С. 40, 41, 68; Козак Д. Н. Особливості культурогенезу на території Північно-Західної України у першій половині I тис. н. е. (за матеріалами пам'яток липицького типу) / Д.Н.Козак // Археологія. – 1990. – № 4. – С. 48-55; Його ж. Етнічні процеси в Україні наприкінці I тис. до н. е. – у I тис. н. е. // Етнічна історія давньої України. – К., 2000. – С. 144, 150.
31. Попов А. И. Названия народов СССР: Введение в этнонимистику / А.И. Попов. – Ленинград, 1973. – С. 25; Козак Д. Н. Вельбарська культура: готи чи гепіди? / Д.Н. Козак // Археологія. – № 3. – С. 14 15; Тищенко К. Етномовна історія прадавньої України. – С. 300-469, 473.
32. Тищенко К. Етномовна історія прадавньої України. – С. 137-299; Казакевич Г. М. Кельти за межами «кельтського світу»: моделі етнокультурної взаємодії на периферії латенської культури / Г.М. Казакевич // Археологія. – 2007. – № 4. – С. 94; Максимов Є. В. Зарубинецька доба в історії східних слов'ян / Є.В.Максимов // Старожитності Русі-України. – К., 1994; Його ж. Європейські впливи в зарубинецькій культурі // Археологія. – 1999. – № 4. – С. 43-45; Козак Д. Н. Формування давньослов'янських пам'яток на території Волині і Північної Галичини в першій чверті I тис. / Д.Н.Козак // Археологія. – 1996. – № 2. – С. 59-63; Пачкова С. П. Участь прийшлого компоненту у формуванні зарубинецької культури / С.П.пачкова // Археологія. – 1999. – № 4. – С. 33-35.
33. Трубачев О. Н. Названия рек Правобережной Украины: Словообразование. Этимология. Этническая интерпретация / О.Н. Трубачев. – М., 1968. – С. 278-285, 287 (карти 14, 15, 18); Железняк І. М. Рось і етнолінгвістичні процеси середньонаддніпрянского Правобережжя / І.М. Железняк. – К., 1987. – С. 109-110, 113, 127, 132.
34. Попов А. И. Названия народов СССР. – С. 34-37.
35. Стосовно мови гунів учені не мають єдиної думки. Одні вважають її монгольською (протомонгольською), інші тюркською (прототюркською), ще інші невідомою. Існує також точка зору про те, що гуни склалися з конгломерату племен різного походження, які розмовляли монгольською, тюркською, угорською, іранською та іншими мовами (див.: Doerfer G. Zur Sprache der Hunnen // Central Asiatic Journal. – Wiesbaden, 1973. – Vol. XVII. – № 1). Зважаючи на те, що кочівницькі угруповання, як правило, містять різні мовно-етнічні компоненти, одночасне перебування в складі гуньського об'єднання і тюрків, і монголів, а ще угрів, а можливо, й інших, наприклад, підкорених іранців, також є дуже ймовірним, на що звертав увагу А. Новосельцев (Новосельцев А. П. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа. – С. 31).
36. Тищенко К. Етномовна історія прадавньої України. – С. 471.
37. Прицак О. Й. І. Вибрані праці з циклу «Україна і Схід» (1981-1994) / О.Й.Прицак // Східний світ. – 1994. – № 1-2. – С. 19. Про участь слов'ян з території України у воєнних операціях аварів див.: Боровский Я. Е. Византийские, старославянские и старогрузинские источники о походе русов в VII в. на Царьград / Я.Е. Боровский // Древности славян и Руси. – М., 1988. – С. 114-118.

38. Скиба А. В. Геральдичний стиль та зооморфні мотиви в металообробному мистецтві ранньосередньовічних слов'ян / А.В. Скиба // Археологічні пам'ятки Фастівщини. Матеріали та дослідження. До 75-річчя Н. М. Кравченка. (Прес-музей № 26-27). – Фастів, 2010.
39. Сухобоков О. До витоків історії ранніх контактів тюркського та слов'янського етносів. – С. 87.
40. Приходнюк О. М. Степове населення України та східні слов'яни... – С. 112-113.
41. Там само. – С. 96-97.
42. Там само. – С. 121.
43. Приходнюк О. Північно-Західне Причорномор'я у складі Дунайської Болгарії / О.Приходнюк // Східний світ. – 1999. – № 1-2. – С. 205-207.
44. Трубочев О. Н. Этногенез и культура древнейших славян / О.Н.Трубочев. – С. 47; Агеева Р. А. Страны и народы: происхождение названий. – М., 1990. – С. 45; Добродомов И. Г. Два булгаризма в древнерусской этнонимии / И.Г.Добродомов // Этнонимы. – М., 1970. – С. 161-162; Иванов В. В. О древних славянских этнонимах // Славянские древности. Этногенез. Материальная культура древней Руси / В.В. Иванов, В.Н. Топоров. – К., 1980. – С. 33-34; Тищенко К. Етнономна історія прадавньої України. – С. 93-95.
45. Полное собрание русских летописей. – Т. 2. Ипатьевская летопись. – СПб., 1908 (далі – ПСРЛ. 2). – Стб. 14, 17; Насонов А. Н. «Русская земля» и образование Древнерусского государства. – М., 1951. – С. 25 і наст.; Петрухин В. Я. Варяги и хазары в истории Руси / В.Я.Петрухин // Этнографическое обозрение. – 1993. – № 3. – С. 70, 80.
46. Хворостяний О. І. [Рецензія] Болгов Н. Н. Закат античного Боспора. Очерки истории Боспорского государства позднеантичного времени (IV-V вв.). Белгород, 1996. 180 с. // Археологія. – 2000. – № 1.
47. Сазанов А. В. Боспор у ранньовізантійський час / А.В. Сазанов // Археологія. – 1991. – № 2. – С. 17 і наст.; Прицак О. Походження Русі. Стародавні скандинавські джерела (крім ісландських саг) / О.Прицак. – К., 1997. – Т. I. – С. 124.
48. Козак Д. Н. Сарматы на Україні / Д.Н.Козак, Е.В.Максимов // Етнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. н. э. – К., 1985. – С. 9.
49. Толстов С. П. Из предистории Руси (Палеоэтнографические этюды) / С.П.Толстов // Советская этнография: Сб. статей. – М., 1947. – Вып. VI-VII; Прицак О. Походження Русі; Брайчевський М. Походження слов'янської писемності / М.Брайчевський. – К., 1998. – С. 64, 81 та ін.; Белова О. В. «Путь из варяг в греки»: проблемы этнокультурного взаимодействия в средневековом мире / О.В.Белова, В.Я.Петрухин // Славяноведение. – 1996. – № 6. – С. 102.
50. Цей титул у тюркському степовому світі означав верховного правителя, якому підлягали інші володарі, й дорівнював імператорові в країнах середньовічної Європи (Новосельцев А. П. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа. – С. 112).
51. Войтович Л. В. «Баварський географ»: спроба етнолокалізації населення Центрально-Східної Європи IX ст. / Л.В. Войтович // Український історичний журнал. – 2009. – № 5. – С. 23.

52. Насонов А. Н. «Русская земля» и образование Древнерусского государства. – С. 25 і наст.; Петрухин В. Я. Варяги и хазары в истории Руси. – С. 70, 80.
53. Толочко П. П. Кочевые народы степей и Киевская Русь / П.П. Толочко. – К., 1999. – С. 48.
54. Тищенко К. Мовні дарунки давніх сусідів: від скіфів до хозарів / К. Тищенко. – К., 2004. – С. 29-30.
55. Тищенко К. Етномовна історія прадавньої України. – С. 260.
56. Ковалівський А. Зв'язки зі Сходом та сходознавство у Києві й Наддніпрянщині в середні віки / А.Ковалівський // Східний світ. – 1995. – № 2 / 1996. – № 1. – С. 149.
57. Новосельцев А. П. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа. – С. 77.
58. Тортика А. А. Династические браки как элемент внешней и внутренней политики Хазарского государства / А.А. Тортика // Східний світ. – 2005. – № 1. – С. 105.
59. Новосельцев А. П. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа. – С. 193, 194.
60. ПСРЛ. 2. – Стб. 34.
61. Лев Диякон. История / Перевод М. М. Копыленко; статья М. Я. Сюзюмова; комментарий М. Я. Сюзюмова, С. А. Иванова. – М., 1988. – С. 122, 123, 206.
62. ПСРЛ. 2. – Стб. 131; Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1992. – С. 10, 12.
63. Головка О. Торки в історії причорноморських степів (IX-XII ст.) / О.Головка // Etymon: До 80-річчя академіка О. Прицака. – К., 2001 (Східний світ. – 1999. – № 1-2).
64. Прицак О. Не-«дики» половці / О.Прицак // Східний світ. – 1995. – № 1.
65. Костомаров Н. И. Две русские народности // Костомаров Н. И. Собрание сочинений. – СПб., 1903. – Кн. I. – Т. I. – С. 42-43.
66. Грибовський В. Ногайські орди у політичній системі Кримського ханства / В. Грибовський // Україна в Центральній-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – К., 2008. – Вип. 8. – С. 139.

Резюме

В статті йде мова про те, що етнічні стереотипи українців, пов'язані з їх політичною культурою, сформувалися під сильним впливом степняків. Початок цього процесу припадає на період політогенезису славян на території України і на епоху Київської Русі.

Ключові слова: етнічні стереотипи, політична культура, Велика Границя, степняки, славяне, уранці, тюрки.

Одержано 23 березня 2013 р.